

УДК 378.02:372.8 (575.2) (04)

**ЖОЖДОРДО КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ
ОКУТУУДА ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМДУ
ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ***

К.А. Биялиев – филология илимдеринин канд., доц.

The problems of creation the lexical minimum of Kyrgyz and second languages in high schools are shown. Basic principles in selection of lexicon are given.

Бөтөн тилди окутууда лексиканы өздөштүрүү маселелери алдыңкы орунду ээлейт. Ф. де Соссюрдун айтканы боюнча, тил механизмдинде сөз борбордук, базистик бирдик болуп эсептелет. Сөз өзүнүн функциясы, кызматы боюнча өтө уникалдуу кубулуш: сөз аркылуу тилдин эң маанилүү функциялары: номинациялык, коммуникациялык, экспрессиялык ж.б. аткарылат.

Лингвистикалык илимде сөздүн борбордук орун ээлегендиги тууралуу маалыматтар кеп ишмердүүлүгү теориясында да далилденген: кептик маалыматты жаратууда, жеткирүүдө жана кабыл алууда сөз коммуникациялык бирдик катары негизги роль ойнойт. Ошондуктан тилди өздөштүрүү процесси, негизинен, тилдин лексикасын өздөштүрүү болуп саналат жана аң-сезимдүү-коммуникациялык окутуу методунда ар кандай максаттар

* This work was supported by the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant № 1076/2000.

менен маалыматтар, ой, элестер менен алмашуу процесси конкреттүү кырдаалда сөз байлыгын эркин колдонуу процесси деп аныкталат.

Бөтөн улут студенттер үчүн кыргыз тилинин лексикасын окутууда жогорку окуу жайындагы колдонулган программанын чегинде каралган маектешүү темалардын лексикасын өздөштүрүү жана студенттер тарабынан аны өз алдынча түзүлгөн кепте пайдалана алуу максаты көздөлөт. Тилди өздөштүрүүдө бел-

гилүү көлөмдө ар бир адамдын жеке сөздүгү топтолот.

Кыргыз тили дүйнөдөгү өнүккөн, бай тилдердин катарына кирет. Анын тил байлыгын камтыган, 1965-ж. басылып чыккан, атактуу лексикограф К. К. Юдахин түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” сөздөрдүн саны 40 миңден ашуун [1].

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы, тагыраак айтканда, калың калктын кеби менен мамлекеттик тилдин үлгүсү катары алынган гезит, теле, радио берүүлөрү, б.а., массалык маалымат каражаттарынын кеп маданияты башка улуттарды кыргыз тилине үйрөтүү максатында терең изилдене элек, сөз байлыгынын активдүү бөлүгүн түзгөн лексика атайын бөлүнүп каралып, катталган эмес. Бул иш көп аспектилүү жана лексиканы изилдөөдө аны менен бирге тилдин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, сөз жасоо катмарлары да кошо изилденүүгө тийиш. Бул изилдөөлөрдү аткарыш үчүн азыркы техникалык каражаттардан компьютерлерди пайдалануу натыйжалуу болмокчу. Алардын жардамы менен кепте лексемалардын, сөз айкаштардын, синтаксистик түзүлүштөрдүн канчалык көп колдонуларын (частотность употребления) так математикалык чоңдуктар түрүндө аныктаса болот. Ошонун негизинде окумуштуу-методисттер тарабынан белгиленген бөтөн тилде сүйлөөгө мүмкүндүк берген эки жарым миң уңгу сөздү, башкача айтканда, активдүү лексиканы бөлүп чыгаруу мүмкүн. Муну менен бирге компьютердин жардамы

менен сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн иликтеп, кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн ар кандай түрлөрүнүн санын жана кайсынысы канчалык көп колдонуларын да билип, ошого ылайык бөтөн улуттарды кыргыз тилине тезирээк үйрөтсө болор эле. Ушул ишти жүзөгө ашырууда компьютер адистеринин жардамы өтө зарыл.

Кептин ар кандай түрлөрүндө сөздөрдүн колдонулуш жыштыгы атайын статистикалык изилдөөлөр аркылуу аныкталбаса да, башка тилдердегидей эле, оозеки айтымда же жазуу текстинде туруктуу, дайыма колдонула турган сөздөрдүн саны анча көп эмес экендигин аналогия ыкмасын пайдаланып биле алабыз. Лексиканын өзгөчөлүгү төмөнкүдө турат: сөздөрдүн өтө көп экендигинде жана кепте (оозеки жана жазуу түрлөрүндө) алардын аз бөлүгү колдонулгандыгында. Ошол себептен окутуу максатында лексиканы тандоо жана анын санын минимизациялоо же чектөө маселеси жаралган. Лексикалык материалды тандоо жана лексикалык минимумдарды жаратуу маселеси көп жылдар бою методикада актуалдуу маселелерден болуп келүүдө. Ушул багыттагы унификацияланган сөздүк минимумун түзүү аракеттери ар бир жогорку окуу жайында өз алдынча жүргүзүлүп жатат. Кыргыз тилин мектепте окутуу курсуна кайрылсак, орус мектептери үчүн лексикалык минимум али түзүлө элек. Бул жагынан алганда, орус тилин улуттук мектепте окутуу методикасы алда канча алдыга кеткен. 1970-жылдардын ортосунда СССРдин Педагогика илимдер академиясынын Улуттук мектепте орус тилин окутуу Илимий изилдөө институтунда (НИИ ПРЯНШ МПН СССР) “Единый лексический минимум русского языка для национальной средней школы” аттуу окуу куралы [2] менен бирге дагы бир катар минимумдар [3–9] кошо жарыкка чыккан.

Тилдин лексикалык системасы – адамдын жана коомдун турмушунда болгон өзгөрүүлөргө өтө кылдат жооп берген система. Ошол себептен кыргыз тилин окутуу методикасы үчүн биринчи кезекте лексикалык минимумдарды жаратуу, андан соң аны убакыт өткөн сайын жаңыртуу муктаждыгы баса белгиленүүдө.

“Лексикалык минимум” бир катар методикалык, психологиялык, лингвистикалык факторлорду эске алуу менен түзүлөт. Мини-

мумдун көлөмү, анын мазмуну, лексиканы өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрү, студенттердин курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү, жалпы окуу сааттарынын көлөмү менен аныкталат. Методисттердин ою боюнча [10–16] сүйлөө үчүн 2000 сөз керек болсо, угуп түшүнүү (аудирование) жана жазуу үчүн 3000–4000 сөздү билүү талап кылынат. Ошол факторлордун негизинде методисттердин сунушу боюнча студенттер жалпысынан 5000ден кем эмес сөздү өздөштүрүшү керек.

Минимумдун мазмуну окутуунун ар кайсы этаптарына мүнөздүү болгон жана программа менен аныкталган нормативдерге ылайык, темалардын жыйындысына, маектешүү кырдаалдарына жараша тандалышы зарыл. Анын ичиндеги өзгөрүүлөр окуунун этаптарына жараша жөнөкөйдөн татаалга, конкреттүүлүктөн абстракттуулукка карай өнүгүшү керек.

“Жалпы лексикалык минимумду” жаратуунун алдында аны тандап алуунун илимий принциптери боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүшү зарыл. Ошол принциптерге төмөнкүлөр кирет:

- статистикалык принцип: тил бирдиктеринин колдонулушунун жыштыгын эске алуу;
- сөздүн айкашуу касиети;
- сөздүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгү (мүчөлөр аркылуу алардын пайда болушу);
- сөздүн семантикалык баалуулугу;
- сөздүн стилистикалык нейтралдуулугу;
- кырдаалдык-тематикалык принцип.

Жалпы сөздүк минимумунда кыргыз лексикасынын системалуу мүнөзү чагылдырылып, минимумга өтө көп колдонулчу тематикалык топторго, лексикалык-тематикалык группаларга, синонимдик катарларга таандык болгон сөздөр кириши зарыл.

Лексикалык минимумду жаратууда кыргыз тилинин ар түрдүү сөздүктөрү: жыштык, түшүндүрмө, тематикалык, кош тилдүү котормо ж.б. колдонулушу керек (аталган сөздүктөрдүн айрым түрлөрү али түзүлө элек).

Лексикалык минимум адамдын ойлорун гана эмес, сезимдерин да билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн, жандуу, толук кандуу иштей алган тилдин модели болууга тийиш.

Тилди практикалык түрдө өздөштүрүүдө сөздүн айкашуу принциби анын (сөздүн) кепте түздөн түз иштешине, колдонулушуна байла-

ныштуу принцип катары каралат. Сөздүк-минимум бөлөк-бөлөк сөздөрдүн тизмеси катары сөздүн иштешине, функциялуулугуна, тилдин маектешүү каражаты катары колдонулушуна көмөктөш боло албайт. Сөздүк-минимум окутуучу үчүн методикалык окуу куралы, студенттер үчүн сөздөрдү кепте туура пайдалануу үчүн колдонмо болууга тийиш. Ушул максатка жетүү үчүн сөздөрдү типтүү сөз айкаштарында берүү зарыл. Тилекке каршы, жогорку окуу жайларынын көбүндө минимумдар бириндеген, жаттала турган сөздөрдүн тизмеси бойдон калууда. Түзүлө турган минимумдарда, сөзсүз түрдө, “сөз айкаштар сөздүгү” киргизилип, сөздөрдүн лексикалык-семантикалык варианттары камтылыш керек. Лексикалык минимумдун өтө зарыл компоненти катары студенттердин өздөштүрүү үчүн өтө чоң кыйынчылыктарды туудурган эркин айкаша албаган сөздөр көрсөтүлүшү абзел. Мисалы: *назар (салуу), ишенич (көрсөтүү), сабыр (кылуу)* ж.б.

Стилистикалык жактан алып караганда, тилдин лексикалык каражаттары даана дифференциацияланган, жиктелген бирдиктер болот. Стил тарабынан белгиленген (маркировкаланган) лексика кырдаал, жанр, стиль аркылуу функциясы чектелүү сөздөрдү бириктирет. Ошондой лексиканын колдонуу жыштыгы төмөңрөөк болгону менен, алар ошол тилде сүйлөгөндөрдүн кебинде өзүнүн маанилүү ордун ээлейт.

Аталган сөздөргө кептик стилдердин спецификалык сапаты таандык болот. Мисалы, жөнөкөй, күндөлүк турмуштагы маектешүүдө эмоциялык боектуу сөздөр үстөмдүк кылса, расмий-иш кебинде канцеляризмдер жыш колдонулат.

Ушул сыяктуу лексиканы билбей туруп, жөнөкөй катты, расмий иш кагазын, илимий макаланы жазуу өтө кыйын. Стилистикалык боектуу лексиканы билбей туруп, улуу акындардын, жазуучулардын чыгармаларын окуп түшүнүү мүмкүн эмес.

Эмоциялык-нарктагыч (эмоционально-оценочная) лексикасы аркылуу студенттер адекваттуу түрдө өздөрүнүн кырдаалга карата баамын, эмоциясын, сезимин туура көрсөткөнгө мүмкүнчүлүк алышат.

Лексикада стилистикалык дифференциациялоо принцибинин турмушка ашырылышы жалпы лексикалык минимумда атайын стили-

стикалык жактан белгиленген (маркировкаланган) сөздөрдүн тизмесин киргизүүгө алып келери шексиз.

Дагы бир маанилүү маселе – бул тандалып алынган сөздөрдүн практикалык зарылдыгы. Тандоо эрежелеринде бул кырдаалдык-тематикалык принцип деп аталат. Кыргыз тилин башка улуттарга окутуу тажрыйбасында коммуникациялык методиканын алгачкы кадамдарын жасап жаткандыгынан студенттердин белгилүү деңгээлде жалпы тил билими бар болсо да, “баштооч топторго” мүнөздүү болгон кептик кырдаалдарды, темаларды тейлеген лексиканы үйрөтүү муктаждыгы сезилет. Ошол себептен жогорку окуу жайларынын көпчүлүгүндө коммуникациялык багытта окутуу процесси өтүп, үлгү катары алынган, дүйнөгө кеңири тараган англис тилин үйрөтүүдө белгилүү болуп калган “Speaking of Survival” [17] (Жан сактоо үчүн англис тилинин жетиштүү деңгээли) курсунда пайдаланылган кеп кырдаалдары, темалары колдонулат [18–21]. Алардын арасында: өзүн-өзү тааныштыруу; терапевт-доктурдун, тиш-доктурдун кабинетинде, үйдө, өрт чыккан учурда, адамга кол салынган учурда, жумуш ордунда, банкта, почтада жана телеграфта, коомдук унаада; азык-түлүк, кийим-кечек, эмерек жана башка дүкөндөрдө, аптекада, окууда, турмуш-тиричилик тейлөө үйүндө ж.б.у.с. темалар жана кеп кырдаалдары бар. Ушул окутуу принциби жалпы лексикалык минимумда турмушка ашырылышы керек, анткени жалпы темалар, чөйрөлөр, маектешүү кырдаалдары, б.а., окутуунун ар бир этабынын экстралингвистикалык компоненти боюнча атайын олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Бул жумуш атайын илимий изилдөөлөрдүн алгачкы этабында турат.

Лексикалык минимумду түзүү маселеси менен студенттердин активдүү жана пассивдүү сөздүгүн түзүү маселеси да байланышкан.

Пассивдүү сөздүк активдүү уюткулуу лексиканы толуктап байытат жана студенттерге тилди дурус билүүгө кеңири жол ачат. Методисттердин ою боюнча, пассивдүү сөздүк окутуунун алгалаган этабында, көркөм чыгармаларды, публицистикалык, илимий макала, китептерди окуганда пайда болот. Ага эскирген сөздөр, неологизмдер, этнографиялык сөздөр, диалектизмдер, кесиптик лексика жана башкалар кирет.

Лексикалык минимум үчүн сөздөрдү тандоо жана анын сөздүгүн түзүү – бул кыргыз тилин башка улуттарга окутуу ишмердүүлүгүнүн алгачкы, жардамчы этабы. Сөздөрдүн баарын жаттап алуу студенттердин кептик коммуникацияда азыркы кыргыз сөздөрүн айкаштыруу нормаларын өздөштүрүүгө алып келбейт жана эң жөнөкөй айтымды (высказывание) жаратууга мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан сөздөрдү өздөштүрүүдө алардын жалпы саны эмес, “сапатын” өздөштүрүү маанилүү болуп эсептелет. Кептин грамматикалык жактан туура түзүлүшү, тактыгы, уккулуктуу жана таасирлүү болушу студенттин сөздөрдүн маанилеринин системасын терең өздөштүргөндүгүнө, алардын айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн билгендигине байланыштуу болот.

Ар бир тилдин лексикасы “жөнөкөй сөздөрдүн суммасы эмес, бири-бири менен байланышкан фактылардын белгилүү системасы болот” [22]. Тилдин бул касиети ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн тексттерди практикада жаратуучу негиз болуп калат. Тилде сөздөр системалык байланышта болгондуктан, сөздөрдү окуп өздөштүрүү да системалык мамиле кылууну, б.а., сөздөрдү бири-бири менен байланышпаган жеке-жеке бирдиктер катары карабай, башка сөздөр менен ар түрдүү байланыштарда болорун көрсөтүүнү жана ошол сөздөр менен чогуу өздөштүрүүнү талап кылат.

Башка тилдин лексикасын окутууда системалык мамиле кылуунун жемиштүүлүгү лингвистикалык жактан гана эмес, ал психологиялык жактан да далилденген. Сөздөрдү жаттоо, сүйлөө жана колдонууда ассоциациялык байланыштар маанилүү роль ойнорун окутуу тажрыйбасы көрсөтүп турат. Мисалы, методист В. Щарнастын билдирүүсү боюнча, жаңы сөздөр ассоциациялык байланышта берилбесе, алардын жалпы санынын 15%и бат унутулат [23]. Ошондуктан студенттердин сөздөргө карата ассоциациялык байланыштарынын түзүлүшү – бул активдүү сөздүктүн пайда болушунун жана аны колдоно билүүнүн негизги шарты болуп саналат.

Сөздөр тил системасында бири-бири менен ар кандай типтеги мамилелер аркылуу байланышкан жана алар кайсы бир жалпылык, өзгөчөлүгүнө карай ар кандай топторго кириши мүмкүн.

Тилде мамилелеш, окшоштук, жакындык маани белгилери боюнча лексикалык-семантикалык группалар (ЛСГ), синонимдик катарлар, антонимдик түгөйлөр белгиленет. Аларда сөздөр парадигмалык байланышта болот. Дагы логикалык-түшүнүктүк мамилелелерине негизделген тематикалык топтор аныкталган. Уңгулаш сөздөр деривациялык байланыштар аркылуу бириккен.

Башка улуттагы студенттерге кыргыз тилинин лексикасын окутууда системалык группаларды пайдалануу башкы багытка айланууда.

Лексикалык-семантикалык группалар – булар бир ортоктош белгиси бар, бирок башка белгилери боюнча айырмаланган бир сөз түркүмүнө кирген сөздөр. Аларга, мисалы, кыймыл этиштер (*чуркоо, сүзүү, учуу, айдоо* ж.б.), ойлоо (*эстөө, ойлоону, кыялдануу, акыл калчоо* ж.б.), сезүү (*кайгыруу, сүйүү, аео, сүйүнүү* ж.б.) жана башка этиштер топтору кирет.

Кыргыз тилинин байлыгы ой-сезимдин ар кандай кошумча маанилерин так берүү мүмкүнчүлүгү аркылуу аныкталат. Мындай касиетке кыргыз тили лексикалык синонимия, антонимия кубулуштарынын өнүгүшү аркылуу жетишкен. Синонимдерди туура колдонуу – кептин тактыгына, көркөм, таасирлүү жана уккулуктуу болушуна алып келет. Ошол себептен лексикалык минимум бир катар синонимдерди камтышы керек. Көп маанилүү сөздөр бир нече синонимдик катарларды түзүшү мүмкүн. Мисалы: *жай 1. орун (эл орношкон жай); 2. үй-жай (көтөрүп койгон жайың жок, кайнатып койгон чайың жок); 3. ишкана, мекеме (өнөр жай, окуу жайы). 4. ал-абал (жаман жайын айтам деп, баарын айтам).*

Буга чейин каралган системалык түзүлүштөрдөн логикалык-түшүнүктүк байланыштарда болгон, б.а., сөздөрдүн тематикалык топтору айырмаланып турат.

Методисттердин көпчүлүгүнүн ою боюнча, лексикалык материалдын уюштурулушунун тематикалык принциби, башка принциптерге караганда, тил окутуунун коммуникациялык максаттарына ылайыктуураак келет. Бул принциптин артыкчылыгы – кепке мүнөздүү болгон, ага ылайык келген тил материалынын кырдаалдык-тематикалык уюштурулушун жана ошого мүнөздүү болгон тил

элементтеринин байланыштарын сактагандыгында [24]. Лексикалык топтордун эки тибин колдонуу натыйжалуу деп табылган:

– чындыктын кубулуштарын жана алардын өз ара байланыштарын кошо чагылдырган сөздөрдүн тематикалык тобу. Мындай топтогу сөздөр логикалык-түшүнүктүк тыгыз байланыштары жана мазмундук окшоштугу менен мүнөздөлөт. Окутуунун алгачкы этаптарындагы “Саламдашуу, таанышуу” тематикалык тобуна мына булар кирет: *фамилия, аты-жөнү, курак, жаш, жумуш, окуу жайы* ж.б.; “Үй-бүлө” тематикалык тобуна – *ата, ана, байке, эже, ини, карындаш, сиңди, уул, кыз* ж.б.; “Адамдын келбети” тематикалык тобуна – *бой, узун, кыска, орто, арык, толук, арыкчырай, көз, каш, мурун, чач, бут* ж.б.; “Кийим-кечек” тематикалык тобуна – *көйнөк, шым, юбка, галстук, пальто* ж.б.; “Убакыт” тематикалык тобуна – *саат, күн, түн, түш, жума, апта, ай, жыл* ж.б.

– Сөздөрдү ар башка темаларда колдонуу мүмкүнчүлүгүнө таянган, кеңейтилген типтеги тематикалык топтор. Ушул топтор экстралингвистикалык факторлорду эске алуу менен жаралат: алардын бөлүнүп чыгарылышы тил деңгээлинде эмес, кептик, функциялык деңгээлинде өтөт. Топтордун ядросу тематикалык топтордун биринчи тибиндеги сөздөрдөн түзүлүп, ассоциация боюнча белгилүү темада колдонулчу лексикалык бирдиктер менен толукталат. Мисалы: “Майрамдар” темасы боюнча сөздүк тобу накта темалык лексикадан сырткары (ал майрамдардын аталышынан турат) ошол темада сүйлөшүүдө колдонулган кыймылдарды, белгилерди атаган сөздөр менен толукталат: *Жаңы жыл, Жеңиш күнү, белектер, тапшыруу, даярдоо, сатып алуу, белгилүү, кеңири майрамдалчу, эски, жаңы, салтанаттуу, кече* ж.б. Ушундай типтеги тематикалык топторго “Шаар”, “Дүкөн”, “Мектеп”, “Эс алуу жайы” ж.б. кирет. Тематикалык топтордун чегинде сөздөр ар түрдүү маанилик мүнөздөгү – лексикалык-семантикалык, синонимиялык, антонимиялык ж.б. мамилелерде болушу мүмкүн.

Ушундай жол сөздүк минимумуна кирген мааниси боюнча тыгыз байланышкан сөздөр тобунан баштап, ассоциация жактан байланышкан, саны жагынан чектелбеген кептик топторду системалуу, ырааттуу өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Каралган принципти окутуунун бардык этаптарында колдонсо болот. Көп күч, убакыт, каржы каражаттарын, реалдуу коомдук изилдөөлөрдү талап кылган иштер – темаларды, кырдаалдарды, маектешүү чөйрөлөрүн аныктоо – ар бир жогорку окуу жайында өз алдынча жүргөндүгү, ушул иштин координациялык борборунун жок болушу өкүндүрбөй койбойт.

Өзүнө көңүл бурдуруучу дагы бир сөз топторуна уңгулаш сөздөр тобу кирет. Ошол топторду түзгөн сөздөр уңгусу бирдей болгону менен, бөлөк сөз түркүмдөрүнө кирип, парадигмалык мамиледе болуп, кыргыз тилинин сөз жасоо өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Ушундай топтун бөлүнүп чыгарылышынын себеби адамдын сөз жаттоо касиетинин психологиялык өзгөчөлүгүндө. Эстеги сөздөр менен жалпы элементтери бар жаны сөздөр оңой жатталат. Ошону менен бирге өзгөчөлүктөрү, айырмачылыгы да иликтенип, алардын (сөз жасоо мүчөлөрүнүн) маанилеринин ролу жеңилерээк аныкталат. Орус тилинде ушул ишке көмөктөш болгон атайын сөз жасоо сөздүгү бар [25]. Ошол сөздүктөн алып, уңгулаш сөздөрдүн катарын жеңил түзсө болот. Мисалы: *вод(а) – вод-ян(ой) – водян-ист(ый) – водянист-ость; золот(о) – золот-и-ть – по-золотить – позолотчик*.

Лексикалык бирдиктердин синтагмалык мамилелери, б.а., сөздөрдүн айкашуу касиети системалык байланыштарынын өзгөчө тибин түзөт. Ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү сөздөрдүн айкашуу мыйзамдары болот. Ошол себептен башка тилдин сөздөрүн, сөз айкаштарын сүйлөмдөргө туура бириктирүү – тилди дурус деңгээлде өздөштүргөндүктүн белгиси. Ушундай ык, машыгууларды жаратуу кыргыз тилин окутууда эң маанилүү маселелердин бири деп эсептесек болот.

Лингвистикалык категория катары сөздөрдүн айкашуу касиети сөздөрдүн мааниси менен грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө баш иет. Ошого жараша эркин сөз айкаштары менен бирге фразеологиялык жактан байланышкан, б.а., туруктуу сөз айкаштары да бар. Эркин сөз айкаштары ар түрдүү нерселердин, кубулуштардын бири-бири менен байланыштарын чагылдырып, сан жагынан үстөмдүк кылат. Туруктуу сөз айкаштары тилдин ички өнүгүшүндө сөздөрдүн өз ара байланышуу мыйзамдарына багынат, б.а., саналуу сөздөр

менен гана айкаша алат. Мисалы: “көркөм” деген сөз “чыгарма” деген сөз менен айкашып, “роман, повесть, аңгеме” деген сөздөр менен айкаша албайт, анткени аталган сөздөрдүн түпкү маанисинде “көркөмдүүлүк” белгиси камтылган. Сөздөрдүн маанилик лексикалык-семантикалык айкашуу касиети алардын синтаксистик айкашуу касиети менен тыгыз байланышкан: сөздөр белгилүү грамматикалык формаларда гана туруп айкаша алат. Мисалы: *(кимди?) делегаттарды тосуу, (ким менен?) делегаттар менен учурашуу.*

Сөздөрдүн грамматикалык жана лексикалык (мааниси) жактан туура айкашуусуна үйрөнүү процессинин татаалдыгын эске алып, болочок минимумдарда аларды айкашкан түрүндө берүү пайдалуу. Минимумдарда сөздөрдүн блоктору, б.а., кепте колдонулчу даяр сөз айкаштары, керек болсо, сүйлөмдөр берилиши керек.

Сөздөрдү окутуу үчүн алардын ар кандай системалык (парадигмалык, синтагмалык, сөз жасоо) байланыштарын эске алып, группаларга топтоо кыргыз тилинин лексикасына мүнөздүү болгон системалык мамилелерин чагылдырат. Лексика менен иштөөдө аталган принцип негизгилерден болуп эсептелет, анткени ал сөздөрдү жаттоого, өздөштүрүүгө гана жол ачпастан, сөздөрдүн ортосундагы болгон айкашуу касиеттерин өздөштүрүүгө да мүмкүнчүлүк берет.

Башка тилдин лексикасын өздөштүрүү – бул жаңы сөздөрдү ыраатсыз жаттоо эмес, а жаңы системаны өздөштүрүү, курчап турган чындыкты эне тилинен өзгөчө чагылдырган, бөлөк тил дүйнөсүнө кирүү жана аны билүү. Лексиканы салыштырмалуу изилдөө тажрыйбасы көрсөткөндөй, эки башка тилдеги сөздөрдүн семантикалык түзүлүшүндө, структурасында чоң айырма болушу мүмкүн жана ошол айырмалар сөздөрдүн айкашуу касиеттерине да өзүнүн таасирин тийгизбей койбойт. Ошол себептен эне тилинин лексикалык системасынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу, кыргыз тили менен окшоштугун жана айырмаларын иликтөө иши өтө зарыл жумуш экендиги талашсыз. Лексикалык материалдардын методикалык типологиясын аныктоодо белгилүү тажрыйба пайда болгону менен, окутуу жагынан кыйынчылыктарды жараткан сөздөрдүн типтери аныкталып, бөлүнүп чыгарыла элек.

Эки тилде тең мааниси жана формасы жагынан дал келген сөздөрдү өздөштүрүү өтө

жеңил болуп саналат. Алар интернационализмдер (*конституция, прогресс, университет, биология, физика* ж.б.), советизмдер (*революция, партия, совхоз* ж.б.), ал эми формасы жана маанисинин көлөмү боюнча бири-бирине дал келбеген сөздөрдү өздөштүрүү чоң кыйынчылыктарды жаратат. Мисалы, орус тилиндеги көп маанилүү бир сөзгө бир нече кыргыз сөзү дал келиши мүмкүн: *содержание*. 1. *(действие) кармоо, тутуу; содержание дома в чистоте – үйдү тазалыкта кармоо;* 2. *(довольствие, деньги) айлык, кызмат акысы, багуу; получить месячное содержание – бир айлык кызмат акысын алуу;* 3. *(сущность, смысл) мазмун; содержание доклада – баяндаманын мазмуну;* 4. *(количество чего-либо) өлчөм (бир нерсенин ичиндеги заттын өлчөмү) содержание сахара в сахарной свекле – кант кызылчасынын ичиндеги канттын өлчөмү;* 5. *(оглавление) мазмун;* 6. *(состав) состав, курам; содержание сплава – металл эритиндисинин составы.* Тескерисинче, бир эле кыргыз сөзүнө бир нече орус сөзү дал келиши мүмкүн. Мисалы: *дем*. 1. *дыхание;* 2. *момент;* 3. *храбрость, отвага;* 4. *сила, мощь;* 5. *намерение, замысел, умысел;* 6. *кузнечные меха.* Ушундай айырмаларды ажырата билбөө сөздү кепте пайдаланууда ар кандай каталарга алып келет. Каталардын себеби – интерференция болот, б.а., кыргыз сөздөрүнө эне (орус) тилиндеги сөздөрдүн маанилерин энчилөө, таңуулоо. Мисалы, “*Шамал согот*” деген туура сүйлөмдүн ордуна “*Шамал үйлөйт*” деген туура эмес сүйлөмдү колдонгонун кездештиребиз, анткени орус тилинде “*шамал*” деген сөз “*согот*” деген сөз менен эмес, “*үйлөйт*” деген сөз менен айкашат.

Демек, ар бир сөздү эки аспектиде тең, тил системасында жана кепте, өздөштүрүү керек экендиги аныкталат. Ошон үчүн студент төмөнкүлөрдү аткарышы керек:

➤ мааниси менен угулушу комплексинде сөздү тилдеги өз алдынча лексикалык бирдик катары өздөштүрүү, анын кайсы бир стилге таандык болгонун, грамматикалык белгилерин, системалык байланыштарын, лексикалык жана синтаксистик айкашуу касиеттерин билүү;

➤ сөздөрдү практикалык түрдө тематикалык топторго туура ажырата билүү;

➤ турпаты жана мааниси жактан жакын болгон сөздөрдүн ичинен керектүү сөздү туура тандап алуу;

➤ сөздөрдү кырдаалга ылайыктап монолог жана диалог кебинде колдоно билүү.

Аталган машыгуулардын эффективдүү түрдө пайда болушун төмөнкүлөр камсыз кылат:

➤ лексиканы башка тил деңгээлери (фонетика, морфология, синтаксис, сөз жасоо) менен байланыштырып окутуу;

➤ лексиканын үстүндө иштөөдө окуу үчүн тексттерди, кырдаалга ылайыкталган диалогдорду, иллюстрациялык көрсөтмөлүү материалдарды колдонуу;

➤ кыргыз сөздөрүн ар кандай ыкмалар аркылуу семантизациялоо (маанисин кыргыз тилинде түшүндүрүү, синоним жана антоним аркылуу семантизациялоо, эне тилине которуу, контекст аркылуу түшүндүрүү ж.б.);

➤ бир максатты көздөгөн тилдик жана кептик көнүгүүлөрдү аткаруу.

Азыркы лингводидактикада лексикалык көнүгүүлөрдүн ар кандай түрлөрүн – сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө багытталган көнүгүүлөрдөн тартып, сөздөрдү оозеки жана жазуу кебинде колдонуу көнүгүүлөрүнө чейин аткаруу талап кылынат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин коммуникациялык методго ылайыктап окутууда белгиленген жоболор лексиканын студенттер тарабынан туура жана система түрүндө өздөштүрүлүшүнө негиз түзөт.

Адабияттар

1. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Сов. энциклопедия, 1965. – 973 б.
2. Единый лексический минимум русского языка для национальной средней школы. – М., 1976.
3. Единый грамматический минимум. – М., 1976.
4. Единый лексический минимум для национальной школы. – М., 1986.
5. Единый лексический минимум. – М., 1985.
6. Единый лексический минимум. – М., 1986.
7. Единый орфографический минимум. – М., 1976.
8. Единый фонетико-орфоэпический минимум. – М., 1976.
9. Единый фразеологический минимум. – М., 1975.
10. Lado R. Language Teaching: a Scientific Approach. – N.Y., 1964.
11. West S.A. General Service List of English Words. – London, 1953.

12. Берман И.М. Методика обучения английскому языку в неязыковых вузах. – М., 1970.
13. Бухбиндер В.А. Основы обучения лексике в средней школе: Автореф. дис. докт. пед. наук. – М., 1972.
14. Костомаров В. Принципы отбора лексического минимума // Русский язык в национальной школе. – 1963. – №1.
15. Марков Ю. Частотный список 3000 слов русского языка (по Г. Джоссельсону) // Русский язык в национальной школе. – 1960. – №5.
16. Марков Ю., Вишнякова Т. Русская разговорная речь: 1200 наиболее употребительных слов // Русский язык в национальной школе. – 1965. – №6.
17. Freeman, Daniel B. Speaking of Survival. – New York: Oxford University Press, 1982.
18. Биялиев К.А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2002.
19. Дыйканова Ч.К., Сулайманова Л.С., Төлөкөва Э.Т. Кыргыз тилин үйрөнөбүз. – Бишкек, 1997.
20. Касымова Б., Токтоналиев К., Карыбеков А. Изучаем кыргызский язык. – Бишкек, 1991.
21. Орузбаева Б.О., Хван Р.П. Самоучитель кыргызского языка. – Бишкек, 1993.
22. Шанский Н.М. Русский язык. Лексика. Словообразование. – М., 1975.
23. Щарнас В.И. Методические основы словарной работы. Учебная лексикография // Русский язык за рубежом. – 1973. – №2.
24. Саяхова Л.Т. Лексика как система в методике ее усвоения. – Уфа, 1979.
25. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. – М., 1978.